

УДК 341.231.14

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.64>

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ПРАВА НА ДОСТАТНІЙ ОДЯГ

Фоміна Л.О.,*кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри міжнародного і європейського права**юридичного факультету**Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна**ORCID: 0000-0002-8756-4006*

Фоміна Л.О. Міжнародно-правова регламентація права на достатній одяг.

Стаття присвячена праву на одяг як складовій права на достатній життєвий рівень. У статті проаналізовано положення міжнародно-правових актів щодо закріплення означеного права (Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., Конвенція про права дитини 1989 р., Конвенція про права осіб з інвалідністю 2006 р. тощо). Вказано, що розміщення одягу нарівні з їжею, житлом та медичним доглядом у статті 25 Загальної декларації прав людини 1948 р. підкреслює його визнання як однаково фундаментальної складової достатнього життєвого рівня. Зазначено, що Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав згадував право на одяг у своїх загальних коментарях, що стосуються тлумачення нормативного змісту окремих прав, гарантованих МПЕСК 1966 р. та забезпечення прав уразливих категорій осіб, однак на відміну від таких складових права на достатній життєвий рівень як житло і харчування, означене право не було предметом самостійного тлумачення. Підкреслено, що аналіз положень міжнародних актів, коментарів комітетів ООН свідчить про те, що право на одяг включає в себе не лише можливість доступу до одягу, але й включає елементи пов'язані із забезпеченням здоров'я, культурних потреб, попередження дискримінації тощо. Окрему увагу приділено питанню щодо закріплення права на одяг у Женевських конвенціях (Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 р. (IV Женевська конвенція) та Женевська конвенція про поводження з військовополоненими 1949 р. (III Женевська конвенція). Зазначено, стаття 27 III Женевської конвенції передбачає, що одяг, білизна і взуття видаються військовополоненим у достатній кількості державою, що тримає в полоні, з урахуванням кліматичних умов місцевості, де вони перебувають. Термін «одяг» включає верхній одяг і є достатньо широким, щоб охоплювати інші предмети, такі як головні убори і рукавички, якщо це необхідно. Статтю 90 IV Женевської конвенції передбачено, на відміну від військовополонених, які повинні бути забезпечені одягом, білизною і взуттям державою, що тримає під вартою, цивільні інтерновані повинні забезпечувати себе власним одягом.

Ключові слова: достатній життєвий рівень, міжнародні договори, правозахист, женевське право, захист, права людини.

Fomina L.O. International legal regulation of the right to adequate clothing.

The article is devoted to the right to clothing as a component of the right to an adequate standard of living. In the article, it is analysed the provisions of international legal acts on the enshrining of this right (the Universal Declaration of Human Rights of 1948, the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights of 1966, the Convention on the Rights of the Child of 1989, the Convention on the Rights of Persons with Disabilities of 2006, etc.) It is indicated that the placement of clothing on a par with food, housing and medical care in Article 25 of the Universal Declaration of Human Rights of 1948 emphasises its recognition as an equally fundamental component of an adequate standard of living. It is noted that the UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights mentioned the right to clothing in its general comments on the interpretation of the normative content of certain rights guaranteed by the ICESCR 1966 and the rights of vulnerable categories of persons, but unlike such components of the right to an adequate standard of living as housing and food, this right was not subject to independent interpretation. It is emphasised that the analysis of the provisions of international instruments and comments of UN committees shows that the right to clothing includes not only the possibility of access to clothing, but also includes elements related to health, cultural needs, prevention of discrimination, etc. Particular attention is paid to the issue of enshrining the right to clothing in the Geneva Conventions (Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War, 1949 (IV Geneva Convention) and the Geneva Convention relative to the Treatment of Prisoners of War, 1949 (III Geneva Convention). Article 27 of the III Geneva Convention stipulates

that clothing, underwear and footwear shall be issued to prisoners of war in sufficient quantities by the detaining power, taking into account the climatic conditions of the area where they are held. The term "clothing" includes outer clothing and is broad enough to cover other items such as hats and gloves, if necessary. Article 90 of the IV Geneva Convention provides that, unlike prisoners of war, who must be provided with clothing, underwear and footwear by the detaining power, civilian internees must provide their own clothing.

Key words: adequate standard of living, international treaties, human rights, Geneva law, protection, human rights.

Постановка проблеми. Право на одяг є одним із складових елементів права на достатній життєвий рівень, яке гарантується низкою міжнародних договорів з прав людини та в національному законодавстві держав. Разом з тим, інтерпретаційна практика та моніторингова діяльність договірних органів зосереджена переважно на забезпеченні і захисті таких складових права на достатній життєвий рівень, як харчування і житло, залишаючи право на одяг категорією відкритою для інтерпретації.

Поряд з цим, неналежний одяг може призвести до низки негативних наслідків, як-от: підвищений ризик гіпотермії або теплового удару, загострення шкірних захворювань, дискримінація, а також приниження особистої гідності. Крім того, доступ до належного одягу, нерідко, є передумовою для забезпечення повноцінної участі в житті суспільства та здійснення інших основних прав людини, таких як право на працю, освіту, культурні права тощо.

Означене у своїй сукупності підтверджує необхідність глибшого дослідження питання щодо забезпечення права на достатній одяг та значимість обраної тематики дослідження для науки міжнародного права.

Стан опрацювання проблематики. Питання щодо забезпечення права на одяг як складової права на достатній життєвий рівень не було предметом окремого наукового дослідження в українській доктрині міжнародного публічного права. У зарубіжній доктрині міжнародного права до питання щодо забезпечення права на одяг у різний час були дотичні такі науковці як: А. Латіно (Agostina Latino), Л.Д. Грем (Luke D. Graham), С. Джеймс (Stephen James), А. Фейзбахш (Amir Feizbakhsh), А.М. Віргінія (Antonescu Madalina Virginia) та ін. Разом з тим, окремі аспекти щодо дотримання прав і свобод людини, гарантованих міжнародними договорами в галузі прав людини, захисту уразливих груп населення досліджувалися в роботах українських науковців, серед яких: М. Буроменський, А. Войціховський, В. Гутник, Т. Сироїд, С. Карвацька, Л. Невара, Є. Реньов та ін.

Мета дослідження полягає у розкритті положень міжнародних договорів, актів договірних правозахисних механізмів Організації Об'єднаних Націй щодо закріплення права на достатній одяг.

Виклад основного матеріалу. Право на одяг закріплено в положеннях як універсальних так і спеціальних угод у галузі прав людини. Зокрема, в статті 25 Загальної декларації прав людини 1948 р. проголошено право кожної людини на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд і необхідне соціальне обслуговування, що необхідний для підтримання здоров'я та добробуту її самої та її сім'ї, та право на забезпечення на випадок безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, настання старості або іншого випадку втрати засобів для існування через обставини, що не залежать від неї [1].

Розміщення одягу в одному реченні з їжею, житлом та медичним доглядом у статті 25 підкреслює його визнання як однаково фундаментальної складової достатнього життєвого рівня.

У 1966 році було прийнято Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (далі – МПЕСКП), в статті 11 (1) якого держави визнають право кожного на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло, і на неухильне поліпшення умов життя. Держави-учасниці взяли на себе зобов'язання вжити належних заходів щодо забезпечення здійснення цього права, визнаючи важливе значення в цьому відношенні міжнародного співробітництва, ґрунтованого на вільній згоді [2].

Означене право також гарантується Конвенцією про права дитини 1989 р. (ст. 27 (3)), Конвенцією про права осіб з інвалідністю 2006 р. (ст. 28 (1)) тощо.

Проте, незважаючи на нормативне закріплення права на одяг, варто погодитися з думкою А. Латіно (Agostina Latino) про те, що залишається не зрозумілим, які конкретні зобов'язання покладаються на державу-учасницю конвенцій, що включають право на одяг, і як має бути сформульоване право на достатній одяг, тобто чи має воно конкретно втілюватися в нормах, політиці та діях. Інакше кажучи, ця гарантія здається просто риторичною тезою, хоча очевидно, що для того, щоб вона набула актуальності і була негайно застосована, недостатньо лише її проголошення [3, с. 232].

У зв'язку з цим Люк Д. Грем (Luke D. Graham) зазначив, що «право на одяг не отримало достатньої уваги як з боку Комітету ООН з економічних, соціальних і культурних прав (далі – КЕСКП,

Комітет), так і з боку наукової правозахисної спільноти. Цей брак уваги сприяє «забутому» статусу права на одяг. У свою чергу, як наслідок, нормативний зміст права на одяг та відповідні зобов'язання, що випливають з цього права, не розмежовані і не роз'яснені» [4, с. 31].

КЕСКП по суті не займався поняттям «право на достатній одяг» з 1990-х років. Між 1988 і 1994 роками був період, коли Комітет регулярно і чітко посилався на право на достатній одяг у межах свого мандату. Питання одягу постійно піднімалося на ранніх сесіях КЕСКП, і було висловлено припущення, що це могло бути пов'язано з тим, що Комітет сам намагався з'ясувати, який зміст і значення цього права може бути на практиці [5, с. 3-4].

Однак, у Переглянутих загальних керівних принципах щодо форми і змісту доповідей, які мали подаватися державами-учасницями відповідно до статей 16 та 17 МПЕСК 1991 р., мета яких полягала у наданні рекомендацій державам-учасницям щодо форми та змісту доповідей для спрощення процедури їхньої підготовки та забезпечення повноти охоплення і однаковості подання доповідей право на одяг не згадується [6].

Також Керівні принципи підготовки документів за конкретними договорами, що підлягають поданню державами-учасницями відповідно до статей 16 і 17 МПЕСК 2009 р. у контексті статті 11 Пакту містять вказівки щодо прав на безперервне поліпшення умов життя, достатнє харчування, воду та достатнє житло, залишаючи право на одяг поза увагою [7].

Разом з тим варто зазначити, що КЕСКП згадував право на одяг у своїх загальних коментарях, що стосуються тлумачення нормативного змісту окремих прав, гарантованих МПЕСК 1966 р. та забезпечення прав уразливих категорій осіб, однак на відміну від таких складових права на достатній життєвий рівень як житло і харчування, означене право не було предметом самостійного тлумачення.

Так, у Загальному коментарі № 5 (1994) – Особи з будь-якою формою інвалідності, Комітет, досліджуючи конкретні положення МПЕСКП 1966 р., зокрема ст. 11, зазначив, що право на достатній одяг набуває особливого значення стосовно осіб з будь-якою формою інвалідності, які потребують особливого одягу, що дає їм змогу брати всебічну й ефективну участь у житті суспільства (п. 33) [8].

У Коментарі № 6 (1995), присвяченому економічним, соціальним і культурним правам людей похилого віку КЕСКП, з посиланням на Принципи ООН щодо людей похилого віку, підкреслив важливість і необхідність доступу людей похилого віку до продовольства, води, житла, одягу та медичного обслуговування, які відповідають їхнім потребам шляхом забезпечення їхнього доходу, підтримки з боку сім'ї, громади та самопомогі (п. 32) [9].

У 2000 році Комітет прийняв Коментар № 14 (2000) щодо права на найвищий досяжний рівень здоров'я (стаття 12 МПЕСКП). У частині, що стосувалася аналізу конкретних правових зобов'язань держав, зокрема «зобов'язку (зобов'язання) здійснювати» Комітет підкреслив, що держави-учасниці зобов'язані розробити послідовну національну політику з питань, що стосуються професійної безпеки та послуг у сфері охорони здоров'я [10], а елементами такої політики є, зокрема й забезпечення працівників, за необхідності, адекватним захисним одягом і устаткуванням.

Надалі, Загальний коментар № 19, який було прийнято Комітетом у 2007 році, стосувався права на соціальне забезпечення (стаття 9 МПЕСКП). У цьому документі Комітет визначив, що система соціального забезпечення має охоплювати дев'ять основних аспектів соціального забезпечення: охорона здоров'я, хвороба, старість, безробіття, виробнича травма, допомога сім'ї та дітям, материнство, інвалідність, особи, які пережили годувальника, і сироти. При цьому, розглядаючи зміст пункту «допомога сім'ї та дітям» КЕСКП зауважив, що пільги сім'ї та дітям, включно з грошовою допомогою та соціальними послугами, мають надаватися без будь-якої дискримінації за забороненими ознаками і, як правило, мають покривати витрати на харчування, одяг, житло, воду та засоби санітарії (п. 18) [11].

Крім КЕСКП, окремі аспекти щодо права на одяг були фрагментарно висвітлені в коментарях інших договірних органів системи ООН, як-от: Комітет із захисту прав усіх трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей, Комітет з прав дитини, Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок та ін.

Зокрема, Комітет з прав дитини в Коментарі № 11 (2009) – Діти з числа корінних народів та їхні права згідно з Конвенцією, вказав на те, що статті 6 і 27 передбачають право дітей на виживання і розвиток, а також на достатній життєвий рівень. Відповідно, державам слід надавати допомогу батькам та іншим особам, відповідальним за дитину з-поміж корінних народів, у здійсненні цього права за допомогою надання матеріальної допомоги, що враховує культурні особливості, та організації програм надання підтримки, особливо щодо харчування, одягу і житла. Комітет також підкреслив, що державам-учасницям потрібно вжити спеціальних заходів для забезпечення того, щоб діти з числа корінних народів користувалися правом на достатній життєвий рівень, і щоб ці заходи разом з показниками прогресу розроблялися на основі партнерства з корінними народами, включно з дітьми (п. 34) [12].

У Спільному коментарі № 4 (2017) Комітету із захисту прав усіх трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей та № 23 (2017) Комітету з прав дитини, присвяченому зобов'язанням держав щодо прав людини дітей у контексті міжнародної міграції в країнах походження, транзиту, призначення та повернення було наголошено на необхідності вжиття державами заходів для надання допомоги батькам та іншим особам, які виховують дітей, у здійсненні права, гарантованого ст. 27 Конвенції про права дитини та, за необхідності, надання матеріальної допомоги і реалізації програм підтримки, особливо щодо забезпечення харчуванням, одягом і житлом (п. 49) [13].

Загальна рекомендація № 37 (2018) – Про гендерні аспекти зниження ризику лих в умовах зміни клімату Комітету з ліквідації дискримінації щодо жінок містить пояснення для держав-учасниць про те, як їхні зобов'язання за Конвенцією мають виконуватися у контексті зниження ризику лих і зміни клімату. Окрему увагу Комітет акцентував на конкретних сферах, що викликають занепокоєння, зокрема й праві на достатній життєвий рівень. Разом з тим, незважаючи на те, що означене право включає в себе право на достатній одяг, Комітет обмежився лише аналізом таких показників як продовольство, земля, житло, водопостачання та санітарія [14].

У Загальній рекомендації № 39 (2022) (про права жінок і дівчат з числа корінних народів) Комітетом було сформовано методичні вказівки для держав-учасниць щодо законодавчих, політичних та інших відповідних заходів для забезпечення виконання їхніх зобов'язань, що стосуються прав жінок і дівчаток з числа корінних народів відповідно до Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. Категорія «одяг» згадується Комітетом у контексті права на працю та права на культуру. Зокрема, наголошено на тому, що жінки з числа корінних народів можуть стикатися з дискримінаційними гендерними стереотипами і расовими забобонами на робочому місці, включаючи часті заборони на носіння їхнього одягу або використання їхньої мови (п. 49). Також, підкреслено, що культура є суттєво важливим компонентом життя жінок і дівчаток з числа корінних народів. Вона нерозривно пов'язана з їхніми землями, територіями, історією та общинною динамікою і відповідно існує багато джерел культури для жінок і дівчат, які належать до корінних народів, включаючи мову, одяг (п. 53) [15].

Аналіз положень означених актів свідчить про те, що право на одяг передбачає не лише можливість доступу до одягу, але й включає елементи пов'язані із забезпеченням здоров'я, культурних потреб, попередження дискримінації тощо.

На означеному наголошують також С. Джеймс (Stephen James) та А. Фейзбахш (Amir Feizbakhsh), які дійшли висновку про те, що зв'язок між правом на одяг та іншими положеннями прав людини, такими як право на життя і здоров'я, житло і безпеку, є очевидним. Без належного одягу людина більш вразлива до холоду, спеки, дощу та стихійних лих. Також автори наголосили, на необхідності доступу до відповідного одягу для безпеки працівників в окремих умовах праці, впливі стану одягу людини на її соціальне і культурне місце в суспільстві [16, с. 133].

М.В. Антонеску (Antonescu Madalina Virginia) також дотримується думки, що право людини на достатній одяг і взуття не можна розглядати як «вторинне», «незначне» право, яке «можна ігнорувати», оскільки за відсутності забезпечення реальної користі від його реалізації та його сутності, людина не користується правом на життя, правом на вільний розвиток власної особистості, культурними правами (включаючи право на ідентичність), свободою, безпекою особистості чи людською гідністю, правом на вільне самовираження або правом власності (оскільки одяг також розглядається з точки зору приватної власності) [17, с. 8].

Окремо варто зазначити, що праву на одяг приділено також увагу в положеннях Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни 1949 р. (IV Женевська конвенція) та Женевської конвенції про поводження з військовополоненими 1949 р. (III Женевська конвенція).

Так, відповідно до ст. 27 III Женевської конвенції передбачено, що одяг, білизна і взуття видаються військовополоненим у достатній кількості державою, що тримає в полоні, з урахуванням кліматичних умов місцевості, де вони перебувають. Формений одяг збройних сил супротивника, захоплений державою, що тримає в полоні, повинен видаватися військовополоненим, якщо він відповідає кліматичним умовам [18].

Згідно з коментарем до ст. 27 Конвенції вказано, що регулярну заміну й ремонт зазначених вище речей забезпечує держава, що тримає в полоні. Крім того, військовополонені, які працюють, одержують належний одяг в усіх випадках, коли цього вимагає характер їхньої роботи. Термін «одяг» включає верхній одяг і є достатньо широким, щоб охоплювати інші предмети, такі як головні убори і рукавички, якщо це необхідно. Адаптація одягу до клімату також має важливе значення для того, щоб не допустити негативного впливу на здоров'я військовополонених. Зобов'язання держави, що тримає під вартою, залишається в силі, навіть якщо в'язні отримують додатковий одяг з інших джерел, таких як держава, від якої вони залежать або гуманітарні організації [19].

Стаття 27 також вимагає, щоб одяг і взуття були в «достатній» кількості. З досвіду МКЧХ з часів Другої світової війни, один комплект одягу є недостатнім і негативно впливає на інші права військовополонених, такі як право на чисте і здорове навколишнє середовище. Також неприйнятним для військовополонених є те, що вони змушені залишатися в нижній білизні або спальному одязі, поки їхній денний одяг чистять або ремонтують.

Також передбачається, що одяг, білизна та взуття, що надаються, повинні належно підходити кожній особі і відповідати клімату. У місцях, де клімат змінюється залежно від пори року, це означає, що одяг повинен бути адаптований або доповнений протягом усього періоду тримання під вартою [19].

Відповідно до ст. 90 IV Женевської конвенції передбачено, що після позбавлення волі інтернованим повинно бути надано можливість забезпечити себе необхідним одягом, взуттям та змінною білизною, а надалі можливість самозабезпечення речами, які вони потребують. Якщо інтерновані не мають необхідного одягу (потрібно враховувати кліматичні умови) і не мають можливості його дістати, держава, яка затримує, зобов'язана безоплатно забезпечити їм цей одяг. Одяг, яким держава, яка затримує, забезпечить інтернованих, чи зовнішні позначки на ньому не повинні мати образливого характеру чи викликати насміхання. Працівники отримують відповідні знаряддя праці, зокрема захисний одяг, якщо цього вимагає характер праці [20].

У Коментарі до ст. 90 зазначено, що на відміну від військовополонених, які повинні бути забезпечені одягом, білизною і взуттям державою, що тримає під вартою, цивільні інтерновані повинні забезпечувати себе власним одягом. Однак, це припущення не завжди може бути реалізоване на практиці, відповідно, Конвенція встановлює, що якщо вони не мають достатнього одягу, з урахуванням клімату, держава, що тримає під вартою, зобов'язана надати їм його безоплатно.

Положення про те, що одяг не повинен мати безглузвих або ганебних зовнішніх маркувань пов'язані зі статтею 27 Конвенції, в якій зазначено, що особи, які перебувають під захистом, мають право за будь-яких обставин на повагу до їхньої особи та їхньої честі [21].

Висновки. Таким чином, можемо підсумувати, що право на одяг закріплене в низці міжнародних актів з прав людини, як-от: Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., Конвенція про права дитини 1989 р., Конвенція про права осіб з інвалідністю 2006 р. та ін. Однак, незважаючи на нормативне закріплення, право на одяг залишається недостатньо розробленим та «забутим», що має своїм наслідком відсутність чітких зобов'язань держав.

Варто зазначити, що хоча Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав не присвячував окремих загальних коментарів праву на одяг, він згадував його у контексті тлумачення інших прав та щодо певних категорій осіб, підкреслюючи його важливість для забезпечення їхнього добробуту, гідності та можливості повноцінної участі у житті суспільства. Це, зокрема, стосувалося питань потреб осіб з інвалідністю, людей похилого віку, забезпечення захисним одягом у сфері праці, а також включення витрат на одяг до соціальних виплат на дітей. Крім того, інші договірні органи ООН також фрагментарно висвітлювали окремі аспекти цього права, особливо щодо дітей з числа корінних народів, дітей-мігрантів, а також у контексті культурних прав і недискримінації.

Право на одяг виходить за межі потреби у забезпеченні одягом та включає в себе аспекти, пов'язані з гідністю, здоров'ям, культурними потребами, та захистом від дискримінації. Його реалізація нерозривно пов'язана з іншими правами людини, такими як право на життя, здоров'я, безпеку, самовираження та культурну ідентичність. Також, особлива увага приділена питанню щодо забезпечення одягом в положеннях Женевських конвенцій, які чітко встановлюють обов'язки держав щодо надання достатнього, кліматично відповідного та не образливого одягу військовополоненим та інтернованим цивільним особам, наголошуючи на його значенні для здоров'я, гігієни та людської гідності.

Таким чином, попри важливість та закріплення в міжнародних нормах, право на одяг вимагає подальшої конкретизації, тлумачення та активної реалізації з боку держав і міжнародних органів, з тим щоб воно перестало бути «декларативним твердженням» і повноцінно сприяло забезпеченню гідного життєвого рівня та реалізації всіх прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальна декларація прав людини (резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 10.05.2025).
2. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 10.05.2025).
3. Agostina Latino. The Right to Dress in International Law as a Right in itself and as a Parameter on the Ridge between Freedom of Expression and Prohibition of Discrimination. *Athens Journal*

- of Law. 2023. Vol. 9, Iss. 2. Pp. 229–244. URL: <https://www.athensjournals.gr/law/2023-9-2-4-Latino.pdf> (дата звернення: 10.05.2025).
4. Graham L. D. The right to clothing and personal protective equipment in the context of COVID-19. *The International Journal of Human Rights*. 2021. 26 (1). Pp. 30–49. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.1080/13642987.2021.1874939?needAccess=true> (дата звернення: 10.05.2025).
 5. L. D. Graham. Reasserting the Right to Adequate Clothing in International Human Rights Law. *Human Rights Law Review*. 2024. Vol. 24, Iss. 1. Pp. 1–18. URL: <https://doi.org/10.1093/hrlr/ngad039> (дата звернення: 10.05.2025).
 6. Revised general guidelines regarding the form and contents of reports to be submitted by States parties under articles 16 and 17 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights: note / by the Secretary-General, E/C.12/1991/1. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/126553?v=pdf> (дата звернення: 10.05.2025).
 7. Guidelines on treaty-specific documents to be submitted by States Parties under articles 16 and 17 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, E/C.12/2008/224. URL: <https://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=MNkMA0rhjWP8vZ1%2B7bds9ovHVRjCZdghZwII9HnpM5n6i%2By64RRGcVoYGdqu3PISU4rC6t5yh1NBfv3ppFWg%3D%3D> (дата звернення: 10.05.2025).
 8. The Committee on Economic, Social and Cultural Right General comment No. 5 (1994): Persons with disabilities. URL: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=INT%2FCESCR%2FGEC%2F4760&Lang=en (дата звернення: 10.05.2025).
 9. The Committee on Economic, Social and Cultural Right General comment No. 6 (1995): The economic, social and cultural rights of older persons. URL: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=INT%2FCESCR%2FGEC%2F6429&Lang=en (дата звернення: 10.05.2025).
 10. The Committee on Economic, Social and Cultural Right General Comment No. 14 (2000) The right to the highest attainable standard of health (art. 12), E/C.12/2000/4. URL: <https://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=vvUvdr5F7oPc9U9jtL4vzxT0bkXJAF0SobC5h80gVDWMYU4kcfepsDGXnYGV%2BI%2BMnUkb%2FT5oKcl3zeam%2FMzcvA%3D%3D> (дата звернення: 10.05.2025).
 11. The Committee on Economic, Social and Cultural Right General Comment No. 19 The right to social security (art. 9), E/C.12/GC/19. URL: <https://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=9GZn0leB8Vvyse%2B8DJku8PKve%2BKPlbfZBy4q2iEhDWTkruX19Jvnpbl3zEeYINhL%2BzyTCNp%2BIQWKHMcPgmdOCQ%3D%3D> (дата звернення: 10.05.2025).
 12. Committee on the Rights of the Child General Comment No. 11 (2009) Indigenous children and their rights under the Convention, CRC/C/GC/11. URL: <https://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=xiAfpcRdUaMDgAP2iB7QiVPAKR%2F3uqNMf8qyH24Ehn4Q15HT2z9qP46m2SQ2xAbOPK7mWTK9iMOPnKPZrWwZVQ%3D%3D> (дата звернення: 10.05.2025).
 13. Joint general comment No. 4 (2017) of the Committee on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families and No. 23 (2017) of the Committee on the Rights of the Child on State obligations regarding the human rights of children in the context of international migration in countries of origin, transit, destination and return, CMW/C/GC/4-CRC/C/GC/23. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g17/343/65/pdf/g1734365.pdf> (дата звернення: 10.05.2025).
 14. The Committee on the Elimination of Discrimination against Women General Recommendation No. 37 on Gender-related dimensions of disaster risk reduction in the context of climate change, CEDAW/C/GC/37. URL: <https://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=87eK%2BdLwQE%2FWF14wcPJdAV8i1%2B%2BMzqDvExX%2Bp%2Fwr39giuW7Q7Dct06f19RXE0EH0co usEDKJgTmoMb6qEg2Wxw%3D%3D> (дата звернення: 10.05.2025).
 15. The Committee on the Elimination of Discrimination against Women General recommendation No. 39 (2022) on the rights of Indigenous Women and Girls, CEDAW/C/GC/39. URL: https://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=VLxKYiGGytJYkiyrc_ZPYPCAYaiQ%2BniGj9Mk9Dr28CFxkvi3amZd%2BhWEmMuaofDFYU12KuLK7IIP2HKMqc9w%3D%3D (дата звернення: 10.05.2025).
 16. S. James, A. Feizbakhsh. The Right to Clothing in International Law, A Forgotten Right? *Journal of Legal Research*. 2024. V. 23, No. 59. Pp. 131–178. URL: https://jlr.sdil.ac.ir/article_168526_d7ceb78ef2c98f2ec6599438c5e6f83d.pdf (дата звернення: 10.05.2025).
 17. Antonescu M.V. Clothing: from “Subsistence Rights” to the Category of “Comfort and Well-being Rights”. *Logos Universality Mentality Education Novelty, Section: Social Sciences*. 2016. V (1). Pp. 7–17. DOI: 10.18662/lumenss.2016.0501.0 (дата звернення: 10.05.2025).

18. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (дата звернення: 10.05.2025).
19. Convention (III) relative to the Treatment of Prisoners of War. Geneva, 12 August 1949. Commentary of 2020. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciii-1949/article-27?activeTab=> (дата звернення: 10.05.2025).
20. Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 10.05.2025).
21. Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. Geneva, 12 August 1949. Commentary of 1958. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article-90/commentary/1958?activeTab=1949GCs-APs-and-commentaries> (дата звернення: 10.05.2025).